

Paksi László

EGY KÖTET KELETKEZÉSE ÉS MEGJELENÉSÉNEK VISZONTAGSÁGAI

Csokonai Vitéz Mihály: Lilla

A Lilla-szerelem

Csokonai a pozsonyi diéta után Komáromban, Laky Bálint Komárom megyei főügyész házában lakott. A városban Bédi Jánosné Fábíán Julianna házában vidám társaság találkozgatott, ahol Csokonai is gyakran megfordult. Itt ismerte meg 1797 júliusában versei Lilláját, Vajda Juliannát.

Csokonai októberben hagyta el a várost, azzal a szándékkal, hogy állást találjon. Erre azért volt szüksége, hogy biztos egzisztenciával feleségül vehesse kedvesét, aki bizonyosságát adta, hogy viszont szereti. Néhány hónap múlva, november elején Csokonai már újra Komáromban volt, azonban első információnk róla a karácsony napján Keszthelyről Vajda Juliannának írt verses levele. Keszthelyen nyilvánvalóan Festetics György grófhöz folyamodott állásért. Ebben a levelében Komáromba való visszatérését február közepére, Julianna napra ígérte, azonban 1798. január 22-én bemutatkozó levelet küldött Festetics grófnak Komáromból. Ebből

két dolog válik világossá: Csokonai nem találkozott Festetics gróffal, és a tervezettnél egy hónappal korábban – január közepén – tért vissza Komáromba. Joggal merül fel bennünk a kérdés, hogy vajon miért e korai visszatérés.

Nem tudjuk érkezett-e válasz Csokonai karácsonyi verses levelére, de tudunk Lilla egy leveléről, amely nem maradt ugyan fenn, de Gál László később emlékezetből felidézte: „Kedves Drága Lélek! Én élek és vígan, – azt hallom az úr is vígan mulat Keszthelyen. Én az urat óhajtom, várom is, mindazáltal mikor legjobbnak véli és ítéli az Úr, akkor jöjjön. Ha soká késik, addig a Lidi is férjhez megy. Ezzel maradok az Urnak hűséges Juliannája”.¹

Csokonai 1797. évi útja tehát nem járt sikerrel, ezért volt szükség a már fentebb említett levél megírására. Festetics gróf azzal hátrította el a költőt, hogy nincs üres vagy felszabaduló állás a Georgikonban, ahol a költő állandó munkára számított. Elutasító válaszát 1798. február 9-én postázták, de nem tudjuk, hogy ezt megkapta-e egyáltalán Csokonai.

1789. március 30-án Vajda Julianna Lévai István dunaalmási fakereskedő felesége lett. Március 12-én kelt Csokonai búcsúlevele Vajda Juliannához, mely érdekes adatokat is tartalmaz.² A levél tanúsága szerint néhány nappal korábban találkoztak, de tervezett házasságuk útjába állt az, hogy Lillát szülei másnak ígérték, és a lány erre semlegesesen reagált: „nem is bánom, nem is tehetek róla”.³ A másik kérőt nyilvánvalóan a későbbi férj személyében azonosíthatjuk.

Csokonai a levél tanúsága szerint József napra (március 19.) Festetics gróf hintáján ment volna Lilláért. A továbbiakban erre még kétszer is utal: „Két hét múlva egy városbeli Profeszorné lettél volna”, illetve aláírásában szokatlan formát alkalmaz: „Profeszor Csokonai”. Csokonai tanári alkalmazását illetően mindössze Festetics gróf február 9-i elutasításáról tudunk. Csokonai professzorságáról való állítását adatszerűen nem lehet igazolni, azok inkább ennek valószínűtlenségét sugallják. Elképzelhető, hogy Csokonai minden alap nélkül, a megtévesztés szándékával írt közeli alkalmazásáról, de elképzelhető az is, hogy ő maga illúziókat táplált, hiábavalóan reménykedett.

1 CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Lilla*. Matúra Klasszikusok, 21.

2 A levél olvasható: *Lilla* 23.

3 A levélből vett idézetek a fent említett helyről származnak.

A Lilla-ciklus keletkezése

A Lilla név mögött Vajda Julianna rejtőzik, a *Lilla*-ciklus azonban mégsem Vajda Juliannának, Vajda Juliannáról szól. A *Lilla*-ciklus verseinek eredeti címzettje a legtöbb esetben nem is Vajda Julianna volt. Kezdetben többnyire Laura, Beldonna, Nimfa; később Rozália nevére írta, vagy írta át verseit. Csokonai Vajda Juliannához fűződő kapcsolata alatt keletkezett verseiben kedvesét többnyire csak Julinak hívta, az irodalmias Lilla név csak később született meg és került a versekbe. A *Lilla*-kötet versei tehát több névre íródtak, az életpálya különböző szakaszaiban keletkeztek, s általában többször át is dolgozta őket a költő. Ha megvizsgáljuk az életpálya különböző korszakainak jellemzőit, a következőt tapasztaljuk: Csokonai kollégiumi éveinek második felére (1793-1794) esett költői pályájának indulása, amikor az érzékeny dalköltészet felé fordult a modern nyugati (olasz és német), valamint a hazai (főleg Kazinczy) minták hatására. 1793-ban összeállított műveiből egy csokorra valót, amely egy kiadandó kötet alapját képezte. Erre Kazinczytól kapott megbízást. Az itt szereplő 28 versből később 11 került be a *Lilla*-kötetbe. A tervezet nagyobb részét adó szerelmi témájú versek olvasmányélmények szülöttei. A kötet kiadása nem valósult meg, de az ötletet nem vetette el a költő.

Csokonai szerelmi versköltészetének második korszaka a Vajda Juliannához fűződő kapcsolat időszakára esik. A régi és új versek felhasználásával több ciklusterv is készült ebben az időben. Az 1793-1794-es vertermésnek itt is ugyanazon darabjai tűntek fel, mint a korábbi tervezetben. Ez egészült ki a Vajda Juliannához írott versekkel, amelyek azonban a majdani kötetnek alig egyötödét teszik ki. Igaz, néhány bizonyosan Júlia-vers nem került be végül a ciklusba.

Hat versről bizonyosan tudjuk, hogy a kollégiumból való távozás után, de még a komáromi ismeretség előtt íródtak. Ezek a versek dallamra íródtak, sőt Csokonai ezek közreadásával indította útjára *Mindenek Gyűjteményét*, amelyben versei kottával együtt szerepelnek (pl. *A Pillangóhoz*, *A Szemrehányás*, *A Reményhez*).

A szerelmi és házassági reményeinek összeomlása után nem keletkezett az előzőekhez hasonlóan egybetartozó verscsoport. Csokonai szerelmi vertermését elkülönítve kezelte többi írásától. Születtek azonban új versei is, amelyek közül néhány bekerült majd a *Lilla*-kötetbe is.

Csokonai a *Lilla* kiadásának szándékát először 1802. február 20-i keltezésű tudósításában hozta nyilvánosságra. A terv megszületésében minden bizonnyal nagy szerepe volt Kisfaludy Sándor *Himfyjének*, mely 1801-ben jelent meg. A *Lilla*-ciklus kialakításának folyamata tehát hozzávetőleg egy éven át, 1802 tavaszától 1803 tavaszáig tartott. Két tervezet is fennmaradt 1802-ből. Ezek közül az egyik az Erdődynéhez írott 1802-es levél fogalmazványának lapján található. A tervezet még 1803 előtt keletkezett, mert a kötetbe bekerült két 1803-ban fordított vers is (*Lilla búcsúáldogjai*, *Az utolsó szerencsétlenség*), amelyek a tervezeten még nem szerepelnek. Bizonyos az, hogy az eredeti változaton később alakított a költő: megsorszámozta a rendszertelenül papírra vetett címeket, majd még nyolcat hozzáadott a meglévő listához. Ezen tervezet javítása és a másik vázlat készítése nagyjából egy időben, de egymástól függetlenül történhetett. Az első tervezet sorszámozása nagyjából megfelel a kötet végső sorrendjének, viszont a másik vázlaton egész más a versek sorrendje; teljesen más, mint a majdani köteté. A két 1802-es tervezetből a végső változathoz képest már csak három vers hiányzott: *Lilla búcsúáldogja*, *Az utolsó szerencsétlenség*, *A Tavasz*. Mindkét tervezet tartalmazta viszont a kötetből végül is kimaradt *Álomlátás* című költeményt, mely később az Ódákban jelent meg.

Az előbeszéd viszont a cenzori munkálatokkal párhuzamosan keletkezhetett. A Kazinczy-hagyatékban fennmaradt két másolata tartalmaz ugyanis egy ajánlást Erdődynéhez, 1803. február 16-i keltezéssel. Ez nagyjából egybeesik Madarassy cenzor véleményének keltezésével. Ha a cenzúrai példány tartalmazta egyáltalán az előbeszédet, akkor az még nem a végleges változat volt. Maga a ciklus sem végső formájában járta meg a cenzúrát, hiszen a tisztázati példányban még nem volt meg a fent említett három vers. Az előbeszéd utolsó bekezdése

pedig csak a cenzúrai kézirat visszaérkezése után íródhatott, hiszen ebben Csokonai mondja: „kézírásom a Felsőleges Királyi cenzurán tartózkodván, hozzá éppen most jutottam”⁴ Ez a fennmaradt hivatalos iratok dátumai szerint 1803 áprilisában lehetett. Ekkor alakíthatta ki Csokonai a ciklus végső formáját is.

A Lilla-kötet megjelenésének viszontagságai

„A halál és a nyomdák versenyeztek. A halál ért célba előbb: 1805. január 28-án. Aztán a nyomdák is nekiláttak. Ebben az évben három verseskötete jelent meg Csokonainak. De az is lehet, hogy négy.”⁵

Csokonai kiadási terveiben – mai ismereteink szerint – 1802 előtt nem szerepelt egy szerelmes versekből álló gyűjtemény. 1801-ben azonban, amikor Himfy lírai kötete, a *Kesergő szerelem* megjelent és országos sikert aratott, Csokonai keserűen vette tudomásul, hogy megelőzték, mivel már neki is régóta volt egy kötetre való szerelmes verse. A *Lilla*-kötet 1803-ban írt előbeszédének sorai elárulják, milyen érzéseket váltott ki belőle a *Kesergő szerelem* megjelenése: „Mit várhat hát az én Lillám, mikor már Himfy megvan, – mit várhat egyebet fel sem vévésnél, vagy a’ mi még szomorúbb, szánakozásnál? Nem tűrhetőbb lett volna-e sorsa, ha még ezelőtt néhány Esztendővel, a’ mikor lételetét vette, Világ’ eleibe kerülhetett volna? Úgy újsága által kedvességet nyerhetett volna magának és azután szerentséjének tartotta volna, magát egy Himfy’ Szerelmei által elfelejtetni.”⁶

Csokonai a maga verseinek érdemeit látta, legalábbis a változatosságban, és egyet értett a *Zeitschrift von und für Ungarn* című folyóirat kritikusaival: „hogy a’ Himfy’ Könyvében kedvetlen monotonitát

ád az, hogy a’ Dalok mind azon egy Versnemben vagynak tsinálva”⁷

Csokonai, Himfyhez hasonlóan, beletett gyűjteményébe olyan verseket is, amelyek eredetileg nem a kötet névadójához (Lillához) íródtak. Csokonai maga írja: „Nem is vóltak ezek az én Verseim soha olyan tzállal íródva, és egymással összefüggő kis Poétai Román kerüljön, ...némellyiket még 1793-ban tsináltam, ...van olyan is, a’ mellyik 1802-ben jött ki a’ semmiségből.”⁸

Csokonai a *Magyar Hírmondó*ban 1802. február 20-i, komáromi keltezéssel hírül adta szerelmes versgyűjteményének kiadását. Terveiben három kötet megjelentetése szerepelt: *Tavasz*, *Lilla*, *Dorottya*. A *Tavasz* című kötet 1802 tavaszán meg is jelent, és ennek előbeszédében is ígérte a *Lilla* megjelenését.

A következő két kötet kézírata azonban még nem járta meg a cenzúrárt, s elég pénze sem gyűlt össze a kiadásukhoz. Pénzszerzésre volt egy reménye: Festetics Máriához akart fordulni, akiről megtudta, hogy férjhez ment Erdődy grófhoz. Az 1802. június 11-i debreceni tűzvész után levelet fogalmazott Erdődynének, amibe belefoglalta a *Lilla*-kötet nyitóversének, a grófnéhoz címzett ajánló versnek egy részletét is, amelyért kapott is később tizenkét aranyat.

1802. augusztus 15-én előfizetési felhívást fogalmazott a debreceni diákoknak is, amelyben a két kötet (*Lilla*, *Dorottya*) megjelenését ismét egy igen közeli határidőre, szeptember 29-re ígérte. Ugyanezen a napon nyomdába is küldte a *Lilla*-kötet kéziratát, de ez még mindig nem a ma ismert kötet volt. A nyomtatást Landerer Tamás kassai mester vállalta. Az előfizetési felhívásokban közösen említett *Lilla* és *Dorottya* útja itt véglegesen kettévált: A *Dorottya* Nagyváradra került, Máramarosi Gottlieb Antal nyomdászhoz, és meg is jelent, igaz, csak két év múlva.

Csokonai önmagát is csak áltatta azzal, hogy a cenzúrárt még meg sem járt kézírata hamarosan megjelenhet. Csak 1803 júniusában érkezett meg a cenzúra engedélye. Madarassy Ferenc cenzor ezt írta: „Elhagyván azokat, melyeket a kassai cenzor megjelölt, valamint azokat, amelyek ezen revizorátus által

4 *Lilla* 56.

5 VARGHA Balázs: *Egy verseskötet viszontagságai*. In: Csokonai Vitéz Mihály: *Lilla* (a második, nagyváradi kiadás reprintje). Magyar Helikon Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979, 207. p.

6 *Lilla* 53.

7 VARGHA Balázs: i. m. 209–210. p.

8 *Lilla* 53.

töröltettek, s amelyek többnyire a szerelmet és annak izgalmait – egyébként elég ártatlanul – érintik: kinyomtatható.”⁹

Egyetlen vers – *A feredés* – esett a cenzúra áldozatául. A cenzúra most már nem volt akadály, a megjelenés csak a nyomdászon múltott. Az ígért határidők, melyekre a költő pénzt szedett össze, már mind lejártak. 1803 áprilisában már pénzt küldött egyik komáromi barátjának, hogy a várakozóknak fizesse vissza az előfizetési díjakat.

Kazinczy Ferenchez írt 1804. február 14-i levélében Csokonai összefoglalta a kötet ügyében történeteket, s Kazinczy segítségét kérte: „... óhajtanám, ha a Tekintetes Úr tanácsát s hathatós Közbenjárását a következő dologban minél előbb kinyerhetném. – Én a *Lilla* név alatt egybeszedett *Lyricumjaimat* a nyomtatás végett nég 1802. 15 Aug. felküldöttem Kassára Landererhez, ki levélben azt fogadta, hogy azon esztendőbe Octoberi Debreceeni Vásárra kinyomtatja. Erről a Novemberi Pestire, innen az 1803. debreceni Vízkeresztire, s így tovább

hazudozott, és még a mostani 1804. eszt. is semmi sincs a dologból, ami nékem káromra is kisebbségemre is szolgál. Leveleimre soha sem válaszol; Követjeim elől (minden két hétben rá bízom a Salétrom-tisztekre, kik Kassára járnak) elbúvik. – Kassán nem lévén semmi esmérősöm, aki által ezt a dolgot sürgethessem; instálom a Tekintetes Urat, méltóztasson valami jó tanácsot adni, hogy *Kézírásomat*, mellyből még csak egy árkus jött ki, kezemhez vehessem, és Budán minél előbb kiadhassam, mint-hogy csakugyan ott ment által a Fels. Consiliumnál lévő Censurán. – Inkább megfizetem annak a hitvány embernek azért az egy árkusért esendő taxát.”¹⁰

Kazinczy segítséget ígért és adott is. Február 24-én írott válaszában egy Fülöp János nevű kassai „Senator” ajánlott közbenjárónak. Landerer panasza, hogy négy forintot kell fizetnie a szedőnek, elárulja, hogy a *Lilla* kassai kinyomtatása azért késett,

9 VARGHA Balázs: i. m. 216–217. p.

10 *Lilla* 49.

mert minél tovább húzták a nyomtatást, annál nagyobb lett volna a nyomdász ráfizetése.

Ősszel már maga Kazinczy vette kezébe az ügyet. Hogy mit végzett, azt november 6-án, közös barátjukon, Nagy Gáboron keresztül üzenté meg: „Csokonay úrnak mondja meg az Úr, hogy Landerernek elvittem a levelet. Meg sem olvasta. Azt mondja, hogy a Salétromos által megküldötte a kívánt árkusokat.”¹¹ Majd leírja, hogy megtekintette, hol tart a szedő, és ő maga is a munka állására gyanakodott, és jogi utat javasolt Csokonainak a kézirat visszaszerzésére.

Kazinczy már 1804 eleje óta nem levelezett Csokonaival, de közös barátaikkal még üzengetett neki. 1804. december 5-én Szentgyörgyi József doktorral üzenté: „Csokonai Úrnak mondd, hogy Bácsmegeyre írt versecskéje a’ Lillában igen édes érzésekre fakasztott, ‘s szidtam a’ Censort, hogy belőle nevetem kitörlötte.”¹² Kazinczy nemcsak belekukkantott a kéziratba, hanem a kinyomtatott ívekkel együtt meg is szerezte azokat. „Csokonainak Lilláját ez a firtelmes Landerer Kassán három esztendő oltá tartóztatta, azon oknál fogva, hogy olcsón alkudta meg a nyomtatását. Cs. azolta mindég sürgeti majd levelek, majd közbenjárók által. Végre én felkerestem Landerert, s vévén észre min múlik, azt az ajánlást tettem neki, hogy a lenyomtatott 3 árkus bérét kifizetem, s vissza veszem a Manuscriptumot. Erre L. igen is kész volt. 28 ftomba került a munka kiváltása, de legalább Cs-nak örömet szerzek.” – írta 1805. január végén Kis Jánosnak.¹³ Kazinczy egy Nagy Gábornak szóló levelében azt írja, hogy „Csokonai barátunknak Semlyénbe lement szekereim vitték le a’ Landerernél elakadt nyomtatás csomóját...”¹⁴

11 Uo.

12 VARGHA Balázs: i. m. 222. p.

13 *Lilla* 49.

14 VARGHA Balázs: i. m. 223. p.

15 VARGHA Balázs: i. m. 224. p.

16 Az előbeszéd a „szerző kézírásai közt akkor talált meg, midőn a munka a sajtó alól kiszabadult” (CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Lilla*. Matúra Klasszikusok 49.); a Kazinczy birtokában lévő kézirat viszont tartalmazta ezt, mert 1805. február 18-i levelében bíráló megjegyzéseket tesz rá.

17 *Lilla* 49.

Ez a levél 1805. január 12-én keletkezett és Csokonai tizenhat nap múlva meghalt.

Február 10-én kiderült, hogy a *Lilla* „nyomtatott csomója itt marada az embereim megtévedések miatt. ... Kérlek szólj anyjával írásai eránt; azokban sokat kell rendbe szedni, kihagyni, és úgy változtatni, a’ hogy idegen munkában változtatni szabad. Az illy munkát pedig az az ember viheti csak jól végbe, a’ ki az író ismerte, és érzéseiben vele harmonizált.”¹⁵

A végül is 1805 nyarán megjelent nagyváradi kiadás nem a Kassát megjárt kézirat alapján, az ott kinyomtatott ívek alapján készülhetett. Nem volt benne még ugyanis az előbeszéd¹⁶, valamint már akkor nyomdába adták, mikor az a csomag még bizonyosan Kazinczynál volt. Az előbeszéd a „szerző kézírásai közt akkor talált meg, midőn a munka a sajtó alól kiszabadult”¹⁷; a Kazinczy birtokában lévő kézirat viszont tartalmazta ezt, mert 1805. február 18-i levelében bíráló megjegyzéseket tesz rá.

De mi lett a Kazinczynál maradt *Lilla*-kézirrattal? Fennmaradt egy levél, melyből arra lehet következtetni, hogy visszakerült Kassára Landererhez, s ott készült belőle egy 1803-as dátumú, 1805-ben megjelent kalózkiadás Kazinczy közreműködésével, de ebből egyetlen példány sem maradt fenn.

A *Lilla* először csak Csokonai halála után, a cenzúra által némileg megnyirbáltan és az előbeszéd nélkül jelent meg. A *Himfy*vel való poétai versenyre így már csak a költő halála után kerülhetett sor.

A *Lilla* fogadtatása

A kortárs közönség elsősorban énekként, dallammal együtt ismerte Csokonai verseit. A *Lilla-dalok* az énekköltészet és a szövegvers határán mozognak. E „kétlakóság” a XVIII-XIX. század fordulójának jellegzetes vonása. Hasonló jelenséget már korábban is találunk pl. Balassi Bálintnál. A XVIII. század második felének európai és magyar irodalmában is nagy népszerűsége tett szert a dal műfaja. Erre az időszakra tehető a közönség átformálódása, azaz a tulajdonképpeni olvasóközönség kialakulása. A váltás átmenetileg azt is jelentette, hogy a népszerű irodalom közvetlen kapcsolatba került a tanultak „magas” irodalmával. Akik a népszerű dalokat hallgatták, –

ha tehették – megvették azokat könyv formájában is. A korszak verseskötetei, dalgyűjteményei egyszerre tarthattak számot az erre fogékony, – inkább szórákozást, mint morális épülést kereső – elsősorban női olvasók érdeklődésére, valamint a literátorok figyelmére. Csokonai „érzékeny dalai” – melyek többsége bizonyíthatóan dallamra készült – széles körben elterjedtek: énekelték, de ugyanakkor irodalmi szövegként is olvasták őket.

Az „irodalmi elit” (Kazinczy, Kölcsey) perlekedik Csokonai dalainak népszerűségével. Jól mutatja ezt a kortársak bírálata, viszonyulása a versekhez.

Kölcsey 1814-es Csokonai kritikájának egyik fontos pontja a *Himfy* és a *Lilla* összevetése. Kölcsey recenziója elején leszögezte: „a Lilla úgy nem éri fel Himfyt, mint messzéről csillámló tűzi játéknak fénye a volkánét [...] Himfyvel egy rendbe Csokonait tenni nem lehet. A Lillának és a Szerelmeknek tárgyak egy, de a lélek, mely a tárgyról zeng, két egészen különböző lélek. Himfy a verselés mesterségét nem érti úgy, mint Csokonai. Himfynél a költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt, némelykor bámulásra méltóképen, mindegy, de ő teremt. Csokonai az érzésnek hangját csak tanulta, s a verselésnek minden tudománya mellett sem adja azt oly szépen, oly csínnal vissza mint Himfy; s bár ez is némelykor nem elég csinos, de mégis egy szebb természetnek hangja az, melyet ő zeng.”¹⁸

Kölcsey értékelése azonban sokkal inkább saját, átalakulóban lévő irodalomszemléletének állapotára, mint Csokonaira jellemző. Kölcsey kritikája Kazinczy Csokonai-értékelésében gyökeredzik. Kazinczy első bíráló megjegyzéseit a Lilláról akkor tette, mikor megtudta, hogy a költő barátai elindították a kötet kiadását Nagyváradon. 1805. február 18-án kelt levele Nagy Gáborhoz: „Kis Imre Úr szép cselekedetet tesz barátja árnyéka eránt, hogy a Lillát nyomtatattja: de még szebbet tenne, ha a Lilla hibáit elébb megtisztítaná. Sem a rend nem jó, sem az Ortographia. A Praefatio pedig irtóztató.”¹⁹

Csokonai és a *Lilla* így rögtön a költő halála után irodalomszemléleti viták keresztüzébe került. Végül is egyre kevésbé Csokonairól és a *Lilláról* volt szó, az életmű és maga a mű is ürüggyé vált, s a viták

hordaléka rátelepült Kazinczy és hívei, így Kölcsey Csokonai-értékelésére is.

Csokonai *Lillájának* értékeléséhez álljanak itt Julow Viktor *A Reményhez* kapcsán írt mondatai: „Nem véletlen, hogy mindmáig ez Csokonai legnépszerűbb verse. Valóban a legmegkapóbb kifejezése a költőre annyira jellemző magatartásnak: az élet forrongó és nyomasztó hatásain, a fájdalom-szerencsétlenségen a végsőkig civilizált formával, nagy belső fegyelemmel, kulturált eleganciával uralkodó magatartásnak, a humánus győzelmének hitéből táplálkozó, mindennek ellenére szüntelenül jelenlévő szelíden heroikus derűnek, amely oly mélyen rokon Mozartéval.”²⁰

Irodalom

BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó, Bp., 2003. 380–417. p.

CSETRI Lajos: *Csokonai Vitéz Mihály: A Reményhez*. ITK 1973. 687–697. p.

CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Lilla*. In: Matúra klaszikusok. Szerk. DEBRECZENI Attila. Ikon Kiadó, Bp., 1996.

CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei I-IV. (kritikai kiad.). Szerk. SZILÁGYI Ferenc. Budapest, 1975-1994.

FERENCZY Miklós: *Csokonai Lillája*. Tatabánya, 1968.

JULOW Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Gondolat Kiadó, Bp., 1975.

SZAUDEK József: *Szerelem és rokokó (Líra és aranykori szigete: „A csókók”)*. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Bp., 1980. 179–223. p.

VARGHA Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály (Arcok és vallomások)*. Bp., 1974.

VARGHA Balázs: *Egy verseskötet viszontagságai*. In: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Lilla* (a második, nagyváradai kiadás reprintje). Magyar Helikon Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979, 207–236. p.

18 KÖLCSEY Ferenc: *Csokonai munkáinak kritikai megítélése*. Tudományos gyűjtemény, 1817.

19 *Lilla* 50.

20 JULOW Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp., 1975. 85. p.